

УДК 94(477.8/.82)»176/183):352.07
DOI: 10.20535/2307-5244.52.2021.236149

В. І. Бортніков

ORCID: 0000-0003-0991-4047

Волинський національний університет імені Лесі Українки

А. В. Бортнікова

ORCID: 0000-0002-8132-1935

Волинський національний університет імені Лесі Українки

V. Bortnikov

Lesya Ukrainka Volyn National University

A. Bortnikova

Lesya Ukrainka Volyn National University

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ
ОРГАНІВ ДВОРЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ
ВОЛИНСЬКОЇ ГУБ. (кінець XVIII — 30-ті роки XIX ст.)**

*The Peculiarities of the Nobility Self-Government Bodies
Formation in Volyn Province (Late 18th Cent. — 1830's)*

Проаналізовано еволюцію політики російського самодержавства за часів імператорів Павла I, Олександра I та Миколи I щодо ролі польського дворянства, польських політико-правових норм і традицій у системі адміністративно-територіального управління й дворянського самоврядування на теренах Волинської губ. Акцентовано увагу на організації та порядку виборів у дворянські зібрання, включно й вибори предводителів дворянства.

Ключові слова: Російська імперія, Волинська губ., дворянське самоврядування, вибори, губернський/повітовий маршалок, предводитель дворянства.

In the article, we analyzed the evolution of the Russian autocracy policies during the time of the emperors Paul I, Alexander I, and Nicholas I. Also, we focused on their role towards the Polish system of administrative-territorial management and nobility self-government in the Volyn province. The purpose of the article was to analyze the evolution of nobility's self-government in Volyn from the Polish political and legal tradition to the full implementation of Russian norms into the practice of non-government civilian rule on the territories annexed from the lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

The establishment of nobility provincial assemblies went in connection with the incorporation of the Volyn province in accordance with Russia's Charter of the rights and freedoms of nobility in 1785.

In each province, adult male hereditary noblemen formed a noble community whose members executed the right to participate in meetings and to discuss public needs and elections. Provincial and county marshal (marshalok) was an analog of the provincial and district leaders of the nobility. This institution was an important link to the Polish-Lithuanian Commonwealth local government, which was preserved on the annexed territories due to the policies of Paul I and Alexander I. Both monarchs had organically combined the efforts to unify the system of governance within the empire with local traditions. In this article, we focused on the organization and order of elections to the nobility meetings, including the election of the leaders of the nobility.

Since the establishment of the Southwest Territory, there had been a gradual but steady process of adaptation of the annexed lands to the rules and cultural traditions of the Russian Empire. At the same time, legal regulations and mechanisms of power and governance, including public self-governance, adapted to local conditions. In the 1830's, rules and procedures of aristocratic self-government in Right-Bank Ukraine followed the Russian model. At that period, the nobility's self-government, remnants of which existed on the lands transferred from the Polish-Lithuanian Commonwealth, ceased to exist.

Keywords: Russian empire, Volyn province, nobility self-government, elections, provincial/county marshalok, leader of the nobility.

Постановка проблеми. Дослідження історії органів державної влади та місцевого самоврядування Волинської губ. наприкінці XVIII — першої третини XIX ст. є невід'ємною складовою пізнання генези українського державо- й націтворення. Актуалізує матеріали статті й проблема пошуку історичних детермінантів впровадження оптимальної моделі місцевого самоврядування у контексті адміністративно-територіальної реформи, що розпочалася в Україні.

Діяльність вищих і центральних органів державної влади, самоврядних інститутів Волинської губ. обумовлено сукупністю обставин, пов'язаних із поділами Речі Посполитої й інтегруванням правобережних українських земель до складу Російської імперії. Ці землі входили до Росії на тлі гострого суперництва за право панувати над автохтонним українським населенням між офіційною російською владою й місцевою польською: самодержавство мало долати спротив місцевої еліти, позаяк абсолютну більшість землевласників становили польські дворяни, які тяжіли до історичної Польщі («від моря до моря»). Представники російської високої чиновної аристократії не випадково вважали Волинь однією «из самых затруднительных для управления»¹, не в останню чергу завдяки тому, що там жили поляки,

¹ Історія державної служби в Україні: у 5 т. Т. 4. Документи і матеріали. 1775–1913 / [упоряд.: Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л. Я. Демченко, В. С. Шандра]. К. : Ніка-Центр, 2009. С. 633.

«люди вообще в Волынской губернии образованные, принадлежащие к лучшему фамилиям»¹.

Пропонована стаття є однією з небагатьох, де розглядається проблема організації дворянського самоврядування Волинської губ. кінця XVIII ст. — 1930-х рр. (Бовуа, Д. 2011; Маркевич, О. 2016; Шандра, В. 2008; Шандра, В. 2020). Фактично вона є логічним продовженням досліджень з історії Правобережної України таких відомих сучасних зарубіжних та вітчизняних науковців, як М. Бармак, Д. Бовуа, Б. Гудь, Л. Казначеева, С. Лисенко, К. Мацузато, Є. Чернецький, В. Шандра, Н. Щербак та ін.

Як слушно зауважив О. Реєнт, історично склалося так, що «в українській історичній науці тривалий час превалювали соціально-економічні та політичні студії. Тож історія адміністрування в Україні, дослідження управлінських систем на українських землях у XIX ст., становлення бюрократії, осмислення діяльності державних і самоврядних органів територіальної влади залишалися поза увагою істориків та правників» (Реєнт, О. 2007, с. 218). У цьому контексті слід зазначити, що комплекс нормативно-правових актів, які засвідчували еволюцію російського імперського законодавства щодо дворянського самоврядування на теренах Волинської губ. значною мірою залишався поза увагою дослідників.

Із останніх публікацій, дотичних до проблеми, що розглядається, важливою є публікація В. Шандри. Як влучно зауважила вчена, в другу половину XIX ст. Російська імперія вступила станом монархією, де спадкове дворянство було привілейоване у спадковому державному й економічному житті. Ці привілеї стали «своєрідним відшкодуванням за позбавлення політичних прав (котрими вже сповна послуговувалися у Західній Європі)» (Шандра, В. 2020, с. 47).

Дослідницький інтерес викликає стаття О. Маркевич, яка розглянула окремі аспекти дворянського самоврядування на Волині до початку «великих реформ». За спостереженням дослідниці, найдовше (дев'ять років) на посаді губерньського маршалка перебував Г. С. Ленкевич — (1829–1838 рр.), тобто три терміни поспіль. Два повні періоди цю посаду обіймав С. С. Ворцель, з огляду на його заслуги у розвитку освіти для поляків (Маркевич, О. 2016, с. 146).

Наукова новизна статті полягає в поглибленому дослідженні процедури обрання дворян до органів дворянського самоврядування у Волинській губ. у першій третині XIX ст., а також у використанні матеріалів Волинського державного архіву, що запроваджуються в науковий обіг уперше.

Метою статті є характеристика еволюції порядку обрання органів дворянського самоврядування на Волині від польської політико-правової тра-

¹ Історія державної служби в Україні: у 5 т. Т. 4. Документи і матеріали. 1775–1913 / [упоряд.: Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л. Я. Демченко, В. С. Шандра]. К. : Ніка-Центр, 2009. С. 633.

диції кінця XVIII ст. до імплементації російських норм у практику дворянського громадянського станового управління на приєднаних до Російської імперії землях у 1830-ті рр.

Під час підготовки та написання статті використано низку загальнонаукових та спеціальних *методів досліджень* у їх комплексному застосуванні. Системний та процесуальний підходи дали змогу розглядати дворянське самоврядування як важливий інститут системи державного управління, що перебував у розвитку. Серед спеціальних методів застосовано конкретно-історичний, проблемно-хронологічний та історико-правовий методи, а також метод контент-аналізу під час розгляду нормативно-правової бази дворянського самоврядування.

Дворянські губернські зібрання засновано згідно з привілеєм Катерини II дворянству 1785 р. Повнолітні спадкові дворяни чоловічої статі в кожній губернії утворювали дворянську спільноту, члени якої мали право участі в зібраннях для обговорення суспільних потреб і виборах органів громадського управління та предводителів дворянства. За згаданою грамотою, безпомісний дворянин, молодший від 25-ти років, міг бути присутнім на дворянських зборах, але без права голосу. Цей орган перебував у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ (МВС) і був найвищою становою інстанцією дворян-поміщиків губернії.

Збори вели багато станових справ дворян: складали родовідні книги, приймали до стану та виключали з нього, дбали про опіку, обирали чиновників на адміністративно-судові уряди, які заміщувалися в порядку дворянських виборів. За зборами залишалося право звертатися до Сенату й імператора зі скаргами та клопотаннями про місцеві потреби. Предводителів дворянства обирали на трирічний термін і, за поданням МВС, їх затверджував імператор. Обраний на цих зборах губернський предводитель дворянства ставав членом усіх комітетів, комісій і «присутствий» на рівні губернії. На дворянському зібранні обиралися два кандидати в губернські предводителі дворянства, одного з яких губернатор призначав на цю почесну посаду. Для підсилення авторитету предводителів дворянства, а водночас і впливу на них із боку центральної влади, ця посада указом Сенату від 26 серпня 1818 р. віднесена до V класу, а, за законом про дворянські вибори від 26 грудня 1831 р. — до VI класу державної служби з наданням відповідних прав.

За дослідженням В. Шандри, дворянське губернське зібрання першої половини XIX ст. обирали особи зі штату місцевих чиновників, серед котрих такі високі посадовці, як голови палат цивільного й кримінального суду, засідателі цих палат, совісний суддя, повітові судді та засідателі повітових і совісних судів, а також земські справники й засідателі земських судів. Виборні посади становили майже третю частину державних службовців, до того ж у губернській адміністрації переважали

державні чиновники, а в повітовій — третину становили виборні (Шандра, В. 2008, с. 113–130).

Аналогічна організація створювалася й на рівні повіту. Дворяни повіту обирали свого предводителя, справника, повітового суддю, засідателів повітового та нижнього земських судів. Повітові предводителі дворянства очолювали присутствія, а також ставали головами повітових комітетів. Повітових предводителів дворянства так само затверджував губернатор.

Суттєво структуру та порядок формування органів влади й місцевого самоврядування відкорегував Павло I, видавши належне польським традиціям організації діяльності місцевих державних установ і громадського управління. За його указом від 6 лютого 1797 р., у приєднаних губерніях дозволялося скликати дворянські зібрання, на яких мали обирати трьох-чотирьох кандидатів на посади голів суду з затвердженням одного із них указом імператора¹.

Загальне уявлення про сукупність правових норм щодо порядку формування контингенту чиновників у Волинській, Подільській та Мінській губ., посади яких заміщувалися шляхом обрання, дає доповідь Сенату від 1 листопада 1800 р., в основу якої покладено ідеї управителя Мінської, Волинської та Подільської губ., генерала, графа І. В. Гудовича (березень 1798 р. — червень 1798 р.). Цей акт також показує відмінності між російською й польською правовими традиціями, оскільки сенатська доповідь побудована на узагальненні низки правових актів Росії й Речі Посполитої: указів імператора — від 12 грудня 1796 р., 7 лютого 1797 р., 7 жовтня 1797 р., 14 жовтня 1799 р.; указів Сенату — від 23 вересня 1797 р., 20 січня 1799 р.; найвище конфірмованої доповіді Сенату від 7 жовтня 1797 р., постанови Сенату від 20 грудня 1798 р., а також розділу четвертого першого артикулу Литовського статуту та Конституції конвокаційного сейму 1764 р.

Оскільки замість палати суду й розправи, яких не було за польської системи управління, вводилися головні суди, голови яких мало обирати дворянство в повітах через кожні три роки з представленням кандидатів на затвердження імператору, а засідателів — щорічно².

Дворянство за майновим становищем та родовитістю в приєднаних територіях, зокрема Південно-Західному краї, було досить строкатим. Значна частина шляхти за рівнем і способом життя мало відрізнялася від пересічних селян. Це не могло не турбувати владну еліту, яка намагалася зберегти «чистоту» лав і власне станове status quo, для чого не допустити безпомісну польську шляхту до місцевого управління. Якщо за Павла I указом від 19 березня 1800 р. наказано в приєднаних від Речі Посполитої губерніях

¹ Полный свод законов Российской империи (ПСЗР). Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXIV. № 17789.

² Історія державної служби в Україні: у 5 т. Т. 4. Документи і матеріали. 1775–1913 / [упоряд.: Г. В. Боряк (кер. кол. упоряд.), Л. Я. Демченко, В. С. Шандра]. К. : Ніка-Центр, 2009. С. 223–227.

«всех вообще даже беспомесных шляхтичей допускать к дворянским выборам»¹, то вже за Олександра I політика дещо змінюється. Так, в указі Сенату від 19 червня 1802 р. наголошувалося на тому, що «в некоторых из губерний число беспоместных шляхтичей весьма велико, особливо окольных..., что и было в последних выборах причиною многих замешательств и беспорядков...»². Відповідно до згаданого указу вводилися обмеження до участі таких шляхтичів у дворянських виборах.

Вирішено у Віленській, Гродненській, Мінській, Волинській, Подільській і Київській губ. допускати до виборів лише тих дворян, які платили до скарбниці податок «именем офяры» або мають у володінні казенну землю під будь-якою назвою, утримують партикулярну оренду з терміном не менше десяти років, або володіють маєтком «по закладу или пожизненно»³. Однак указ певною мірою йшов назустріч шляхті та не вимагав, як про це йшлося в дарованій дворянству грамоті (1785 р.), щоб ті, хто бере участь у виборах, мали обер-офіцерські чини. Дія цього указу поширювалась у часі на чотири наступних вибори⁴.

Зазначена норма загалом зберігалася й у подальшому. За вимогами указу імператора від 3 березня 1805 р. «О порядке дворянских выборов в губерниях, от Польши присоединенных», до виборів стали допускатися й ті дворяни, які мали нерухомість, що давала понад 150 руб. доходу. Окрім того, маєток повинен був мати не менш ніж вісім «димів». Активне виборче право дворяни отримували у 18 років, із набуттям повноліття, пасивне — у 23 роки. Цікаво, що повнолітній син мав право голосу при батькові, якщо останній відповідав означеним вимогам. Але «... два сына при отце не могут иметь голоса, если отец не имеет 16 дымов, а три — если не имеет 24 дымов и так далее»⁵. За цим указом передбачалися суворий контроль і кримінальна відповідальність за правильністю внесення повітовим маршалом прізвищ дворян, які відповідали означеним умовам у спеціальну шнуровану книгу, завірену печаткою та підписом губернатора й губерньського маршала.

На дворянські вибори 1808 р. імператорським указом підтверджувалася дія правових норм указів 1802, 1805 рр. щодо порядку дворянських виборів⁶. 1811 р. тема дворянських виборів у Віленській, Гродненській, Мінській, Волинській, Подільській і Київській губ. знову стала предметом уваги імператора, який в указі від 11 серпня підтвердив дію своїх попередніх настанов.

За нормами указу Сенату від 17 лютого 1810 р. на губерньських дворянських зібраннях до виборів не допускалися дворяни, засуджені й не виправ-

¹ ПСЗР. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXVII. № 20288. С. 159.

² ПСЗР. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXVII. № 20288. С. 159.

³ ПСЗР. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXVII. № 20288. С. 159.

⁴ Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). Ф. 486. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 208.

⁵ ПСЗР. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXVIII. № 21646.

⁶ Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 128–129.

дані в суді, а лише помилувані за традиційними царськими маніфестами. Однак таке право можна було отримати після відповідного звернення до Сенату, який міг піти назустріч прохачеві. Наступного 1811 р. Сенат заборонив під час процедури виборів приймати доручення від дворян (передручати свій голос іншому), які на той час не були фізично присутніми; а ті дворяни, які на момент виборів брали участь у зібранні, мали голосувати лише особисто за себе.

У липні 1814 р. закінчувався трирічний термін перебування дворян на виборних посадах, тому проблема дворянських виборів знов постала на «порядок денний». 1814 р. закінчувалась і дія указу від 8 червня 1802 р., який дозволяв брати участь у виборах дворянам, котрі не мали обер-офіцерських чинів, тому «многие из начальников помянутых губерний входили с представлениями, что если к выборам дворянским допускаемы будут токмо дворяне, кои имеют обер-офицерские чины то по весьма большому в оных недостатку, неминуемо последует затруднение в наполнении мест, от дворян зависящих»¹.

6 грудня 1831 р. імператор Микола I підписав і 14 грудня оприлюднив Маніфест і «Положение о порядке дворянских собраний, выборов и службы по оным», що регламентували порядок формування та діяльність дворянських зібрань на найближчу перспективу. За Положенням, губернські дворянські зібрання поділялися на звичайні й надзвичайні. Звичайні дворянські губернські зібрання скликалися раз на три роки з дозволу та за розпорядженням начальника губернії, тобто губернатора. Надзвичайні зібрання скликалися на вимогу губернського предводителя дворянства так само з дозволу губернатора й були присвячені конкретному важливому питанню. Завданням перших було обирати чиновників на різні посади, а також обговорювати поточні проблеми місцевого життя. Зібрання дворянства склалися лише зі спадкових дворян, серед яких не всі мали право голосу. Не останню роль у визначенні права на участь у дворянському зібранні мав суб'єктивний чинник — рівень довіри до особи з боку керівництва, оскільки враховувалася поведінка дворянина:

«§ 15. Право участвовать в делах или иметь голос в постановлениях собрания, принадлежит дворянину, когда он соединяет в себе следующие условия: 1) Когда он честного и неукоризненного поведения и не находится в явном пороке или подозрении. 2) Когда он внесен в родословную книгу той губернии, в собрании коей желает участвовать, и имеет в оной недвижимую собственность. 3) Когда он в совершенных по общим узаконениям летах, то есть имеет не менее 21 года. ... 4) Когда он имеет как минимум чин 14-го класса, полученный во время действительной службы, а не при определении в оную; или, когда он прослужил уже три года по выборам дворян-

¹ Держархів Волинської обл. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 90–90 зв.

ства. 5) Когда представлен им аттестат или указ об увольнении от последнего места его служения...

§ 17. Быть в собрании, не участвуя в положениях онаго, могут потомственные дворяне и не имеющие никакого чина, не служившие по выборам и не владеющие никаким недвижимым имуществом.

§ 18. Право голоса в делах собрания есть двойное: 1) иметь голос во всех положениях собраний, кроме выборов; и 2) иметь голос и в выборах.

§ 19. Право первого рода принадлежит всем потомственным дворянам, соединяющем в себе условия в § 15 изложенном.

§ 20. Право избирать в должности, истекая из соединения сих условий, зависит сверх того от качества и количества состоящей за дворянином недвижимой собственности; и сообразно сему, приводится в действие или непосредственно или посредством уполномоченных»¹.

Правом безпосередньої участі наділялися спадкові дворяни, які мали володіння не менше як 10 років і котре складалося не менше ніж зі 100 душ або не менше 3000 десятин землі. Через уповноважених мали право брати участь у виборах дворяни, які мали не менше п'яти душ поселених селян або 150 десятин землі.

Параграф 48 Положення зобов'язав усіх дворян, які мали право брати участь у виборах, бути присутніми на зібраннях, за винятком особливих, спеціально оговорених випадків, наприклад, коли дворянину більше ніж 60 років.

Не мали права участі в зібраннях особи, які, за рішенням суду, позбавлялися права обіймати посади в державному управлінні, а також дворяни, мастки яких, за рішенням суду, взято під опіку за зловживання поміщицькою владою. Певні обмеження щодо виборних посад стосувалися особистих дворян.

Положення Маніфесту від 6 грудня 1831 р. містить важливу інформацію щодо переліку тогочасних виборних посад та їх відповідності класам (Табл. 1).

У 1830-ті рр. російське законодавство щодо дрібнопомісної шляхти стало значно жорсткішим. За свідченням Д. Бовуа, поряд із підвищенням майнового цензу на право участі у виборах, додалися політичні: «достатньо бути запідозреним у симпатії до повстання 1831 р., щоб бути викресленим зі списку виборців. Що ж до права бути обраним, то тут вимоги ще більш суворі: за указом від 12 жовтня 1835 р. в списки вносять лише тих, хто може підтвердити десятирічну службу в імперській адміністрації, вищу освіту або шестирічне перебування на якійсь шляхетській посаді» (Бовуа, Д. 1996, с. 207). Унаслідок такої політики до 1840 р. право голосу на шляхетських зборах залишилося за невеликою групою осіб (Табл. 2).

¹ ПСЗР. Собр. 2. СПб., 1832. Т. VI. № 4989.

Таблиця 1

Табель должностям, замещаемым по дворянским выборам и классам, присвоаемым должностям сим за уряд¹

Звание должностей	Классы за уряд
<i>Должности губернские</i>	
1. Губернского или областного предводителя дворянства.	4
2. Председателей палат уголовного и гражданского суда.	5
3. Совестных судей.	5
4. Почетных попечителей гимназий.	5
5. Заседателей палат и областных судов.	7
6. Заседателей совестного суда, из коих один присутствует в приказе общественного призрения.	7
7. Члена комиссии народного продовольствия.	8
8. Депутатов по одному от каждого уезда для составления в дворянском депутатском собрании родословной дворянской книги.	9
9. Секретарь дворянства.	9
Сверх того: а) в Санкт-Петербургской губернии членов совета государственных кредитных установлений; б) в Виленской, Гродненской, Подольской и Минской губерниях председателей и судей губернского межевого апелляционного суда.	
<i>Должности уездные</i>	
1. Уездного предводителя дворянства.	6
2. Уездного судьи.	7
3. Земского исправника.	8
4. Заседателей уездного суда.	9
5. Заседателей земского суда.	10
6. Сверх того, там, где существуют нижеследующие звания, остаются и присвоенные им ныне за уряд классы:	
а) подкоморья подкоморского суда; коморника;	6
б) хорунжего;	12
в) возного;	7
г) председателей и судей поветовых межевых судов, где они находятся.	14

Таблиця 2

Кількість осіб, що мали право голосу на дворянських зібраннях на Правобережній Україні (Бовуа, Д. 1996, с. 207)

Губернія	Кількість шляхтичів
Київська	514
Подільська	693
Волинська	1496
Разом:	2703

Губернський і повітовий маршал (маршалок) — аналог губернського й повітового предводителів дворянства. Загалом маршали були провідними фігурами дворянського самоврядування й виконували переважно адмі-

¹ Манифест о порядке дворянских собраний, выборов и службы по оным. 6 декабря 1831 г. // ПСЗР. Собр. 2. СПб., 1832. Т. VI. № 4989.

ністративні, поліційні й наглядові функції. Повітові маршали обиралися з-поміж місцевого дворянства, а губернський маршал — відповідно, з повітових.

Цей інститут був важливою ланкою місцевого самоврядування Речі Посполитої, яка на приєднаних територіях зберігалася завдяки політиці Павла I та Олександра I, де намагання уніфікувати систему управління в межах імперії органічно поєднувалися з урахуванням місцевих традицій. Особливою прихильністю до збереження польських самоврядних структур у західних губерніях вирізнявся Павло I. 6 лютого 1797 р. він видав указ, який у низці губерній поновлював посади губернських і повітових маршалів¹.

Однак норми, за якими жила польська шляхта, суперечили порядкам, які запроваджувало тогочасне російське законодавство. Тому 1802 р. ухвалено замінити деякі норми польського права в напрямі їх уніфікації відповідно до російських правових норм. Зокрема, за чинною в Речі Посполитій традицією, губернський і повітовий маршали обиралися довічно, втім за нормами російського законодавства предводителі дворянства мали обиратися кожні три роки; так само мали обиратися й маршали².

Наступним кроком щодо уніфікації посад маршалів і предводителів дворянства, став іменний Указ від 3 березня 1805 р. «Про порядок дворянських виборів в губерніях, від Польщі приєднаних», де прямо вказувалося на відповідність посад маршалів і предводителів дворянства. Водночас наголошувалося на уніфікації процедурних питань відповідно до російського законодавства³.

На початку 1830-х рр. відбувається рішучий наступ на залишки польської вольності: згідно з сенатським указом від 23 лютого 1831 р. «Про іменування в документах предводителями дворянства всіх тих осіб, які, перебуваючи на цих посадах, мають у деяких губерніях різні назви», ліквідується назва «повітовий маршал» і «губернський маршал», а всі вони, як у великоросійських губерніях, стали називатися предводителями дворянства.

Як ішлося в документі, «...Государь Император Высочайше повелеть соизволил: дабы отныне впредь в бумагах на русском языке всюду именовались губернскими и уездными предводителями дворянства все те лица, которые в иных губерниях, неся должности по выборам дворянства одинакового значения с предводительскими, именуют названия различные»⁴. З початку 1832 р. старі шляхетські зібрання — сеймики отримали назву дворянських зібрань.

За свідченням істориків, після польського повстання 1863 р. в Західних губерніях практику виборів предводителів дворянства було припинено.

¹ ПСЗР. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXIV. № 17790.

² ПСЗР. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXVII. № 20273.

³ ПСЗР. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXVIII. № 21646.

⁴ ПСЗР. Собр. 2. СПб., 1832. Т. VI. № 4382.

Київський генерал-губернатор А. П. Безак виступав за призначення предводителями дворянства мирових посередників, штат яких формувався переважно з представників великоросійських губерній (Долбилов, М. & Миллер, А. 2007, с. 265).

1864 р. вийшов імператорський указ про призначення губернських предводителів дворянства Правобережної України у Сенат за поданням начальників губерній лише з російських спадкових дворян. За зауваженням українських дослідників, виконати це повеління імператора було надто складно, оскільки знайти дворянина російського походження, який би відповідав умовам для зайняття такої високої посади в специфічних умовах Правобережжя, було важко. Саме тому цей посади губернаторів у згаданому регіоні довго залишалися вакантними (Тимошенко, В. 2009, с. 289).

Отже, від часу утворення Південно-Західного краю відбувалася поступова, але неухильна адаптація приєднаних земель до правил і культурних традицій, якими жила Російська імперія; водночас відшукувались і відпрацьовувались правові норми та механізми влади й управління, включно громадське самоврядне, адекватні місцевим умовам. У 1830-ті рр. на Правобережжі завершилась уніфікація правил і процедур організації дворянського самоврядування за російським зразком — порядок організації й інституту шляхетського самоврядування припинили існування.

Перспективи подальших досліджень. Обрана проблема потребує подальшого опрацювання, зокрема в таких напрямках: виявлення особливостей імплементації урядових розпоряджень щодо впровадження дворянського самоврядування на приєднаних землях після зміни урядових кабінетів за російських імператорів Павла I, Олександра I, Миколи I; дослідження детермінації рівня податкового навантаження й волевиявлення суб'єктів дворянського самоврядування; вивчення наслідків соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку регіонів унаслідок припинення практики здійснення дворянського самоврядування на Волині після 1831 р.

Бовуа, Д. 1996. *Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)* / пер. з фр. З. Борисюк; наук. ред. В. Шандра, Н. Яковенко. Київ: ІНТЕЛ.

Бовуа, Д. 2011. *Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914)* / пер. с фр. М. Крисань. Москва.

Долбилов, М. & Миллер, А. 2007. Западные окраины в последней трети XIX в. *Западные окраины Российской империи*. Москва: Новое литературное обозрение. С. 259–300.

Маркевич, О. 2016. «Nobless Oblige», або як регулювались дворянські вибори на Волині (кінець XVIII — 60-ті рр. XIX ст.). *Intermarum: історія, політика, культура*. Вип. 3. С. 144–155.

Рєєнт, О. 2007. Історія України XIX — початку XX ст.; методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. *Українській історичний журнал*. № 7. С. 218–232.

Тимошенко, В. 2009. Губернські предводителі дворянства Правобережної України другої половини XIX ст.: соціокультурний портрет. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* Вип. XVI. С. 288–294.

Шандра, В. 2008. Державна служба в українських губерніях Російської імперії. *Написи історії державної служби в Україні* / [О. Г. Аркуша, Є. І. Бородін, С. В. Віднянський та ін.; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]. Київ: Ніка-Центр. С. 113–130.

Шандра, В. 2020. Дворянство «українських губерній» Російської імперії у земському самоврядуванні 1860-ті — початок XX ст. *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 46–60. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.046>

Bovua, D. 1996. *Shljahtych, kripak i revizor. Pol's'ka shljahta mizh caryzmozom ta ukrai'ns'kyu masamy (1831–1863)* [Nobleman, Serf and Auditor. Polish Gentry Between Tsarism and the Ukrainian Masses (1831–1863)] / per. z fr. Z. Borysjuk; nauk. red. V. Shandra, N. Jakovenko. Kyi'v: INTEL. [in Ukrainian]

Bovua, D. 2011. *Gordiev uzal Rossijskoj imperii: vlast', shljahta i narod na Pravoberezhnoj Ukraine (1793–1914)* [Gordian Knot of the Russian Empire: Power, Gentry and People in the Right-Bank Ukraine (1793–1914)] / per. s fr. M. Krisan'. Moskva [in Russian]

Dolbilov, M. & Miller, A. 2007. Zapadnye okrainy v poslednej treti XIX v. [Western Outskirts in the Last Third of the 19th Century]. *Zapadnye okrainy Rossijskoj imperii*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2007. S. 259–300. [in Russian]

Markevych, O. 2016. «Nobless Oblige», abo jak reguljuvalys' dvorjans'ki vybory na Volyni (kinec' XVIII — 60-ti rr. XIX st.) [«Nobless Oblige», or how the Noble Elections in Volhynia Were Regulated (Late 18th — 60's of the 19th Century)]. *Intermarum: istorija, polityka, kul'tura*. Vyp. 3. S. 144–155. [in Ukrainian]

Rejent, O. 2007. Istorija Ukrai'ny XIX — pochatku XX st.; metodologichnyj zriz i tematychni naprjamy naukovogo poshuku [History of Ukraine of the 19th — Early 20th Centuries; Methodological Section and Thematic Areas of Scientific Research]. *Ukrai'ns'kij istorychnyj zhurnal*. 2007. № 7. S. 218–232. [in Ukrainian]

Tymoshenko, V. 2009. Guberns'ki predvodyteli dvorjanstva Pravoberezhnoi' Ukrai'ny drugoi' polovyny XIX st.: sociokul'turnyj portret [Provincial Leaders of the Nobility of the Right-Bank Ukraine in the Second Half of the 19th Century: a Socio-Cultural Portrait]. *Problemy istorii' Ukrai'ny XIX — pochatku XX st.* Vyp. XVI. S. 288–294. [in Ukrainian]

Shandra, V. 2008. Derzhavna sluzhba v ukrai'ns'kyh gubernijah Rosijs'koi' imperii' [Civil Service in the Ukrainian Provinces of the Russian Empire]. *Narysy istorii' derzhavnoi' sluzhby v Ukrai'ni* / [O. G. Arkusha, Je. I. Borodin, S. V. Vidnjans'kyj ta in.; redkol.: S. V. Kul'chyc'kyj (ker. avt. kol.) ta in.]; Golov. upr. derzh. sluzhby Ukrai'ny, In-t istorii' NAN Ukrai'ny. Kyi'v: Nika-Centr, 2008. S. 113–130. [in Ukrainian]

Shandra, V. 2020. Dvorjanstvo «ukrai'ns'kyh gubernij» Rosijs'koi' imperii' u zems'komu samovrjaduvanni 1860-ti — pochatok XX st. [The Nobility of the «Ukrainian Provinces» of the Russian Empire in the Zemstvo Self-Government of the 1860's — Early 20th Century]. *Ukrai'ns'kij istorychnyj zhurnal*. 2020. № 4. S. 46–60. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.04.046> [in Ukrainian]

УДК 008+787.6(477)«15/18»
DOI: 10.20535/2307-5244.52.2021.236151

Н. М. Левицька

ORCID: 0000-0002-5226-8637

Національний університет харчових технологій (Київ, Україна)

О. О. Коцюбанська

ORCID: 0000-0002-9923-993

Національний університет харчових технологій (Київ, Україна)

N. Levitska

National University of food Technology (Kyiv, Ukraine)

O. Kotsuibanska

National University of food Technology (Kyiv, Ukraine)

УКРАЇНСЬКЕ КОБЗАРСТВО ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ ФАКТОР НАЦІОНАЛЬНОГО СПРОТИВУ

Ukrainian Kobzars as a Specific Aspect of the National Resistance

Досліджено і проаналізовано інститут кобзарства на українських землях XVIII — першої половини XX ст. як духовно-культурний феномен, що став виявом національно-культурного відродження українського народу. Розкрито організаційно-адміністративні та творчо-мистецькі аспекти становлення, розвитку й діяльності українського кобзарства. Доведено, що кобзарство виступає як культурне явище, що віддзеркалює специфіку окремих етапів історії українського народу. Наведено й охарактеризовано зразки творчої та культурно-громадської діяльності найвідоміших кобзарів.

Ключові слова: кобзар, історична пам'ять, національно-культурне відродження, співак, бандурист.

Based on the archival materials and scientific literature, we investigated and analyzed a specific layer of Ukrainian society, the kobzars, as a spiritual and cultural phenomenon that became the manifestation of the national-cultural revival of the Ukrainian people.

Established by the times of Cossacsdom, kobzars always were a sign of Ukrainian mentality. We can find deep roots of this phenomenon in Ukrainian mythology. Following in the main stages of Ukrainian nation-building, kobzars were the thread, connecting the past and the future of the Ukrainian nation in the times of the biggest losses. It was a way to withstand forceful assimilation and destruction of historical memory. Such artists as Vasyl Varchenko, Fedir Kushneric, and Ostap Veresay, were a part of national resistance. The magical uncommon of Ostap Veresay inspired Professor Louis Leger to work on the phenomenon of Ukrainian culture and to popularize it in France. Ostap Veresay's performance

of the Ukrainian folk songs was discovered by the University of Oxford professor William Morfil, a Croatian historian, Slavophilian philosopher Vatroslav Yagich, and Austrian poet Rainer-Maria Rilke. As for Rilke, he visited Ukraine twice. His thoughts and impressions about Ukraine can be traced in his poetry, especially in the «Song of Truth» poem.

In this article, we investigate administrative, creative, and artistic aspects of the formation, development, and activity of Ukrainian kobzarhood. In our research, we proved that kobzars were a cultural phenomenon that reflects the specificity of certain historical stages of Ukrainian nation-building.

Keywords: kobzar, historical memory, national-cultural revival, singer, bandura player.

Інститут кобзарства є значущою частиною комеморативних практик українського народу. Його функціонування забезпечувало збереження національної ідентичності в умовах імперської доктрини, гарантувало побутування історичних наративів.

Кобзарство досліджували чимало науковців. Варто акцентувати увагу, зокрема, на працях Г. Хоткевича, К. Черемського, М. Литвина, М. Лисенка, Б. Жеплинського, Є. Степанович, О. Силки та Л. Синявської, які тією чи іншою мірою вивчали дану проблематику.

Г. Хоткевич, авторитетний дослідник кобзарства, вів мову про «генеалогічне дерево» цього явища. На його погляд, воно дуже гіллясте і має попередником самого вічного Бояна. До нього дотичні, зокрема, придворні бандуристи. Їхня музика, спів, таланти тишили слух насельників царських, дворянських та інших вельможних палат, а одночасно й челяді. Від кобзарів вони відрізнялися також репертуаром і музичними інструментами. Г. Хоткевич розробив цікаву систему не лише в грі на бандурі, але й у педагогіці викладання бандурного виконавства. Він особливо прискіпливо звертав увагу учнів на багатство численних супроводів та варіацій, які можливо було виконати на бандурі харківським способом. Такі варіації він уживав як основу в обробках народних пісень і танців (Хоткевич, Г. 2009, с. 210–230).

Сучасний український дослідник кобзарства К. Черемський у праці «Шлях звичаю» показав і роз'яснив суперечливі питання співвідношення кобзарства і бандурництва, «сліпецького» і «зрячого» звичаїв у побутуванні «епічної співогри». Автор переконаний, що «основою співогри незрячих кобзарів є внутрішній виспів, у бандурництві зрячих на перший план виходить гра» (Черемський К. П., 2002, С. 350).

У праці «Простір і перспектива традиційної бандури» К. Черемський акцентував на підходах до визначення відносної давності бандури, її відповідності до традиційних засад, типу інструменту за крайовою належністю й школою гри. На основі емпіричного досвіду запропоновано алгоритм експрес-оцінки

народної бандури, що має прикладне значення в нинішньому культурному просторі України (Черемський, К. П. 1999, с. 47–63).

У науковому дослідженні О. Силки та Л. Синявської «Бандури пісня недо-співана... або суспільний виклик Михайла Злобинця» представлено життєвий шлях та культурно-громадську діяльність українського бандуриста, педагога, про-світника М. О. Злобинця (псевдонім — Домонтович). У дослідженні бачимо сис-тематизований виклад основних життєвих подій кобзаря, бібліографію та част-кову антологію його робіт (Силка, О. З. & Синявська, Л. І. 2017, с. 240).

Значний інтерес викликають праці харківського дослідника І. Белебе-хи, який, аналізуючи історію кобзарства, звичаї, традиції, обряди кобзарів, бандуристів, лірників відзначив, що більшості передового кобзарства при-таманні всі критерії, ознаки й функції еліти. Він повідомив про закон жит-тя і творчості кобзарів: «Вимагати від себе більше, чим вимагають інші» (Белебе-ха, І. О. 1999, с. 346). Цей елітарний принцип, якого суворо дотри-мувалися передові кобзарі, допомагав їм не тільки зберігати високий рівень виконавської майстерності та художньої цінності репертуару, але й вижива-ти в скрутних життєвих обставинах. У роботі «Українська еліта» І. Белебе-ха так оцінив кобзарів та їхнє мистецтво: «це вічні і святі ідеологічні воїни на захисті українства» (Белебе-ха, І. О. 1999, с. 346).

Втім, аналіз опублікованих праць з даної теми свідчить, що нині пита-ння залишається недостатньо вивченим, що немає праць, які б давали цілісну картину еволюції інституту кобзарства та кобзарського руху на українських землях. Насамперед варто дати аналіз і виокремити різні погляди дослідни-ків минулого й сьогодення щодо творчості кобзарства як об'єкта культури.

Джерельною базою пропонованої статті стали різноманітні види дже-рел: опубліковані та неопубліковані архівні документи, особисті матеріа-ли (спогади, листування, світлини). Цінним джерелом стали дореволюцій-ні періодичні видання.

В основу статті покладено документи і матеріали ф. 2581 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО Укра-їни), ф. 16 Державного архіву міста Києва (Держархів м. Києва), ф. Р-5625 Дер-жавного архіву Черкаської області (Держархів Черкаської обл.). Серед важли-вих документів можна виділити групу джерел особового походження: запи-си М. І. Міхновського про спробу М. Злобинця балотуватися до Установчих зборів від політичної партії самостійників (Міхновський, М. 2007, с. 284–285); спогади В. Андрієвського — педагога, громадсько-політичного діяча; звіти міс-цевих органів влади, зокрема земств; літературна спадщина окремих кобзарів.

Життєвий шлях М. Злобинця після 1917 р. ми можемо дослідити пев-ною мірою на основі матеріалів карної справи, яка зберігається у Держар-хіві Черкаської обл.¹

¹ Державний архів Черкаської обл. (Держархів Черкаської обл.). Ф. 3-5625. Спр. 1908.

Важливими для дослідження проблеми є збірники документів «Сведень о засіданнях Исторического Общества Нестора летописца с 27-го октября 1905 г. по 19-е марта 1906 г.», «Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества 1874 г.», де йдеться про відомих кобзарів, їхню участь у національно-визвольних походах. У протоколах польського військового суду бачимо допити ув'язнених і присуди над ними.

Дослідження проводилося, виходячи з принципів історизму, об'єктивності, науковості, системного та комплексного підходу. Використано як загальнонаукові, так і спеціальні методи дослідження, зокрема аналізу й синтезу, історичний, логічний, синхронний, біографічний тощо.

Серед спеціальних історичних методів, застосованих у статті, превалюють такі: історико-порівняльний, типологічний. Сукупність цих методів дала змогу детально розглянути українське кобзарство як специфічний фактор національного спротиву.

Мета статті — визначити особливості феномену кобзарства в Україні; показати життя та діяльність його головних представників, організаційно-адміністративні та творчо-мистецькі аспекти становлення, розвитку й діяльності українського кобзарства XVIII — першої половини ХХ ст.

У контексті даної проблематики доцільно розглянути найвидатніших представників кобзарства, їхнє соціальне походження, особливості життєвого шляху, участь у соціальному й національно-патріотичному русі.

Придворні музики відомі давно й багатьма прославленими іменами. Городовий козак Григорій Любисток з Прилук майже 20 років грав і співав при дворі цариці Єлизавети Петрівни. За винятком нетривалих перерв, коли втік від царських розгонів в Україну. У резиденції цариці його справді шанували: був артистом першої групи серед земляків, які співали там українські пісні й думи. Бандуристові пожалували дворянство, виплачували добрі гоноари. Присвоїли навіть звання полковника, хоча незрячий Григорій Михайлович вочевидь не мріяв про військову кар'єру¹.

Г. Любисток боронив Гетьманство в Україні, користуючись вільним становищем. Започаткував кілька вдалих бізнес-проектів. Його палац на Мойці майже рік орендував сенат цілої Російської імперії (Лавров, Ф. 1980, с. 63–64).

Під час однієї з ранніх втеч Г. Любистка його місце в капелі заступив Олексій Розум з Чернігівщини. Співак тоді почав уже втрачати голос і зупинився на кобзі. На цьому зламі обдарувань його й помітила Єлизавета Петрівна. Музичний хист, бандура і чоловіча привабливість позначилися не лише на приватному житті О. Розумовського, але й на козацькій долі України.

У Глухові, столиці Гетьманщини, дістав музичну освіту, навчився грати на кобзі Тимофій Білоградський. Вокальні дані й музичне обдарування вия-

¹ Любисток Григорій Михайлович // Мистецтво України: Біограф. довід. К., 1997. С. 380.

вилились у нього дуже рано. Т. Білоградський був запрошений до придворної співочої капели. Він побував на гастролях у країнах Європи, пропагував також українські пісні й танці. Уславився як виконавець — віртуоз і співак.

Данило Бандурка та інші кобзарі брали участь у гайдамацькому русі. Данило Бандурка кілька років служив придворним бандуристом у київського губернатора. Згодом подався на Січ. Грав на втіху запорожцям за одяг і харчі. Був приписаний на правах воїна до Корсунського куреня. Двічі ходив з козаками на Правобережну Україну підіймати народ проти польського панування. Потрапив до в'язниці, де пережив допити й тортури. Коли спалахнуло повстання, пристав до гайдамаків, підбадьорював їх музикою та співом. За гайдамацтво зазнав репресій від царської влади. Згодом Д. Бандурка був виданий шляхті й страчений. Перекази повідомляють і оптимістичнішу версію: козак-бандурист утік з полону й, оселившись на запорозьких землях, заснував козацьке село Бандурка (Жеплинський, Б. М. & Ковальчук, Д. Б. 2011, с. 12).

Грицько-кобзар з групою запорожців опинився в турецькій неволі. Викликав довіру і став наглядати над двома десятками побратимів. Роздобув для них одяг, запас харчів і розімкнув кайдани. Турки за це виїняли Грицеві очі й відпустили в широкий світ. Козак таки добрався до України, в рідний Прилуцький повіт і став служити землякам кобзою й козацькими піснями. Коли ж Правобережжя охопила гайдамачина, подався до повстанців. Йому, незрячому, доручили командувати озброєним загonom. Селяни обожнювали свого ватажка й склали різні легенди про його волелюбність і відвагу¹.

Активні учасники Коліївщини потрапили під жорстоку розправу. Показовий процес влаштували й у с. Кодні неподалік Бердичева. У відомій «Коденській книзі» збереглися протоколи польського військового суду: допити ув'язнених і присуди над ними (Лавров, Ф. 1980, с. 57–59).

До жорстоких страт присудили 336 поселенців. Троє з них — гайдамацькі кобзарі: Василь Варченко, Прокіп Скряпа і Михайло з Поділля, записаний як «Сокового зятя». Звинувачення однотипні — «супроводив грою і піснями гайдамаків під час повстання». Однаково лаконічним був і вирок, який засвідчив, що гру на бандурі визнавали загрозою польсько-шляхетській владі: «Цей заслугове на смерть»².

Серед обдарованих українців значиться й кошовий отаман Антон Головатий — блискучий воєначальник, поет і пісняр, запальний бандурист. Головатому трапилося представляти Січ у складі військової делегації на коронуванні Катерини II. Тоді заспівав і пісню під звуки бандури у воєнному супроводі. Кажуть, цариця розчулилась і відзначила співака пам'ятною срібною медаллю.

¹ Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества. Сб. Харьковского историко-филологического общества. К., 1874. С. 293–294.

² Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО України). Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5 зв.

Родова прикмета нашого кобзарства — його глибинна українська сутність. Думи розкривали українцям їхню історію й долю, національну вдачу й характер. Розповідали про це в найпереконливіший спосіб — як митці, не зломлені гнітом обставин.

Федір Кушнерик, кобзар із с. Велика Багачка, усміхаючись, згадував: «Народився я в щасливому місці — у полі біля гречки. Мати жала гречку, на роботі й породила»¹. А далі додав у зажурі: «Батько з матір'ю років двадцять робили у пана, косили пашню або сіно — йому чотири, а собі п'яту десятину. Своєї землі не було. Тільки була маленька хата та хижка, ото й усе хазайство. Городу було стільки, як обійти кругом хати»².

Незрячим пішов навчатися, ловив на слух шкільну науку. Помітивши музичні здібності хлопця, батьки зібрали гроші на скрипку. На обдарованого хлопця звернув увагу М. Кравченко — кобзарська знаменитість — і подарував йому кобзу. На ній Федір Данилович грав увесь вік. Удвох вони обійшли майже 50 тис. верст дорогами Полтавщини.

Ф. Кушнерик співав думи й складав їх. Виконував сатиричні пісні на вірші Т. Шевченка й С. Руданського. Під час виступу на міському базарі в м. Лубни репертуар кобзаря викликав обурення поліції через надмірний сарказм. Слухачів розігнали, а співця, урядник особисто конвоював до жандармської дільниці. В кобзаря якось самі собою склалися римовані рядки і він голосно співав: «О боже, боже, який тепер світ настав, що лубенський урядник у сліпого поводирем став» (Жеплинський, Б. М. & Ковальчук, Д. Б. 2011, с. 31).

Остап Вересай — особливе ім'я кобзарського цеху. Потужне художнє обдарування, артистична натура, непересічна індивідуальність, втілення співучого хисту українця. Його життя неспростовно доводить: шлях до майстерності й визнання не дається просто навіть великому обдаруванню. Творчий успіх він може принести лише завдяки рокам наполегливого тренування й суспільних випробувань. Остап народився в родині кріпака, сліпого музики. Його батько — Микита Григорович був визнаним скрипалем на всю околицю, якого наймали на храмові свята, христини та весілля. В ранньому віці Остап втратив зір. Вижити допомагали добрі люди й батькова музика, а також пісні кобзарів, які не вибували з їхньої хати.

Незрячість і музика визначили Остапові кобзарську долю. Мистецтву співу та гри на кобзі навчався в Юхима Андріяшівського, з яким познайомився на Роменському ярмарку. Звідси й почалася його дорога у велике мистецтво та всеукраїнська слава. 40 років О. Вересай мандрував містами й селами України. Знайомство з художником Л. Жемчужниковим, учнем Карла Брюллова, розірвало замкнене коло. О. Вересай став знаменитістю.

¹ Державний архів м. Києва (Держархів м.Києва). Ф. 16. Оп. 465. Спр. 1783. Арк. 13.

² Держархів м. Києва. Ф. 16. Оп. 465. Спр. 1783. Арк. 13.

Зустрічі з ним шукали відомі громадські діячі та митці: П. Куліш, О. Слестіон, П. Чубинський, О. Русов, П. Мартинович. Слухали його спів, записували від нього пісні й думи. Художники писали портрети народного співця (Лабінський, М. Г. & Мурза В. С. [упор.]. 1992, с. 111).

Т. Шевченко надсилає через П. Куліша свій подарунок — «Кобзар» з дарчим написом: «брату Остапу від Т. Г. Шевченка». Додає і свого карбованця до грошового переказу, що його зібрали друзі на підтримку рапсода. Карбованець, що його вислав Т. Шевченко зі свого безгрошів'я Остапові Микитовичу, мав добре наповнення. За нього можна було придбати коштовний музичний інструмент — нову кобзу, що О. Вересай і зробив. Згодом до нього була прикута увага широкого загалу.

В Сокиринці на Чернігівщині, де мешкав народний співець, частіше почали навідуватися гості з Києва та інших міст. Іменитіші з них зупинилися в маєтку Григорія Галагана. Спів Вересая — коронний номер вітальної програми і незмінний, приголомшливий успіх. О. Вересая запрошували на урочисте відкриття Колегії Павла Галагана в Києві, якій судилася видатна освітня роль і вдалося зібрати в стінах цілу когорту яскравих імен слухачів і наставників.

П. Галаган ініціював зібрання Південно-Західного відділення Російського географічного товариства, званої громадської й наукової інституції. З рефератом виступив і дійсний член товариства М. Лисенко. Він подав ґрунтовну характеристику музичних особливостей українських дум у виконанні О. Вересая. Кобзар проспівав кілька з них, що справило незабутнє враження на слухачів. Після гучного виступу О. Вересая на третьому археологічному з'їзді в Києві начальник жандармського управління у таємному донесенні повідомив: «Остап Вересай своїми поетичними піснями і типовим виглядом сприяв збудженню симпатій до Гетьманщини» (Степанович, Є. 2003, с. 480–481).

Поетична пісня й національний одяг, за логікою жандарма, могли небезпечно сколихнути спогади про козаччину. І він мав рацію. Його службовий рапорт хоч-не-хоч свідчить про майстерність кобзаря впливати на слухачів та неабияке занепокоєння імперських служб.

М. Лисенко й П. Чубинський влаштували театральну поїздку кобзаря у північну столицю імперії й супроводжували його. Вони взяли на себе і вельми витратну фінансову частину програми та організаційні клопоти.

Столичний дебют О. Вересая, завдяки старанням менеджерів та, звісно, талантам виконавця, виявився напрочуд успішним. Багато престижних залів щиро вітали музику бандури й пісенний голос українського кобзаря.

Неповторну гру на бандурі, жанрове розмаїття репертуару кобзаря оцінили П. Чайковський і М. Римський-Корсаков. Підтримкою О. Вересая був

і виступ у спільному з ним концерті М. Лисенка — піаніста й хору під його диригуванням та відомої російської співачки М. Каменської.

Кобзар з України співав навіть у Зимовому палаці. Серед його вельможних слухачів були й великі князі Сергій та Павло. Вони подарували сліпому кобзареві срібну табакерку з викарбуваними автографами. Столичні газети негайно оприлюднили цю звістку, піднесли її в ранг визначної події.

Пісні кобзаря, прилюдне уславлення козацької героїки, загальний успіх у публіки стривожили охоронні служби царату. Гастролі, так успішно розпочаті й тріумфально продовжені, було наказано припинити.

Затримали О. Вересая вже на батьківщині — у Прилуках, за коронну в репертуарі й надзвичайно популярну серед людей пісню «Про Правду й не Правду», яку він співав на міському базарі. Бідняки залюбки слухали її, а панство шаленіло. «Як у ярмарку станеш її співати, то пани й обійдуть, вони її не люблять... Зате люди любили ту пісню», — розповідав О. Вересай (Лысенко, М. 1874, с. 30).

Кобзаря, якому було вже за 70, заарештували. Просторі сцени в Петербурзі та шквал оплесків змінилися на камеру й жорстокі допити. При обшуку поліцейські виявили срібну табакерку. Від привласнення пам'ятну річ урятували іменні підписи персон владного дому. Для жандармів у Прилуках і одного імені було б достатньо, щоб перелякатись.

О. Вересай сполучив рідкісні вокальні дані, віртуозне володіння бандурою та блискучий дар імпровізатора. Він напрацював цілий арсенал виконавських прийомів, виробив індивідуально неповторний стиль у звучанні дум, пісень, творів гумору й сатири.

Його виконання — яскравий театр одного актора, який брав у мистецький полон і самотнього слухача, і групу людей, і великі зали. В українців він будив національну пам'ять, плекав їх оптимізм. Чужинцям відкривав незнану Україну, її душу й таланти. Серед тих, хто слухав гру уславленого кобзаря і відчув на собі його неповторний мистецький дар, називають Альфреда Рамбо, французького історика, міністра освіти. Побувавши на археологічному з'їзді в Києві, професор надрукував статтю «Україна і її історичні пісні», підготував з десяток переспівів народних дум, описав виконавську діяльність українських кобзарів. Неординарність О. Вересая спонукала професора Луї Леже ґрунтовно зацікавитися феноменом української культури, пропагувати її на батьківщині — у Франції. Вчений розробив і читав лекційний курс української мови.

Художні цінності народних дум у виконанні О. Вересая відкрили для себе й своїх національних культур професор Оксфордського університету В. Морфілл, хорватський лінгвіст, історик, філолог-славіст Ватрослав Ягич, австрійський поет символіст Райнер-Марія Рільке. Він двічі відвідував Україну. Його враження про неї простежуються в низці поетичних і про-

зових збірок, а також нарисах з української тематики. Особливо ж яскраво — в оповіданні «Пісня про Правду». Цей художній шедевр поета з'явився з натхнення: він насолоджувався співом О. Вересая, близько споглядаючи його експресію, манеру виконання, вплив на слухачів.

Рільке схвилювано писав: «аж тричі співав Остап свою пісню про правду, й щоразу вона була інша. Якщо спершу бриніло благання, то потім — гіркий докір. Коли ж, нарешті піднявши чоло кобзар вигукнув низку стислих закликів, лютий гнів дрижав у його словах. Усіх охопило владне й водночас похмуре зворушення» (Марчук, Н. 2011, с. 10).

Українські пісні в талановитому виконанні кобзаря відкрили досі незнану Україну, душу її народу, її історію. Професор Оксфордського університету В. Морфілл, який також слухав Остапа Вересая, зазначав, що в думках у його виконанні є дуже багато цінностей.

О. Вересай прожив довгий вік. Він ніколи не розлучався з піснею і кобзою. Вже знесиленим виступив у київській художній школі М. Мурашка, з якої вийшло багато відомих художників. Їм випала щаслива нагода і слухати уславленого митця, і писати його портрет.

Усе життя кобзар прожив у чернігівському селі, а став відомим на півсвіту. Мешкав з родиною в просторій хаті у с. Сокиринцях, що її на власний кошт побудував П. Чубинський — фольклорист, поет, громадський діяч, автор тексту гімну України. Дві слави поєдналися у самовідданому служінні мистецтву, людям і Батьківщині — добрий знак та багатозначний символ української культури.

І. Кравченко-Крюковський — теж відомий кобзар. Батьки були кріпаками, тож приневолені додали до власного прізвища ще й чуже, панське. Сучасники називали Івана Григоровича великим кобзарем, навіть кобзарським гетьманом. Дехто з дослідників вважав його виконання історичних пісень та дум досконалішим, ніж у самого Остапа Вересая.

Невтомний І. Кравченко обійшов усю Лівобережну Україну. Від нього люди чули в незабутньому виконанні «Втечу трьох братів з Азова», «Самійла Кішку», «Олексія Поповича», «Правду козака» та багато інших перлин народної пісенної творчості. І. Кравченко мав видатних кобзарських учителів та обдарованих учнів (Жеплинський, Б. М. & Ковальчук, Д. Б. 2011, с. 23).

Як людину-легенду кобзарського світу знали сучасники Ф. Вовка. Він був однаково обдарованим, у мистецтві співу, грі на бандурі й наставництві. Є свідчення, що Федір Євlampійович двічі зустрічався з Т. Шевченком, мав з ним приятні спілкування.

Кобзарі сходилися на думці, що «на кобзі краще його ніхто не грав». Слова найвищої оцінки його майстерності звучали з вуст багатьох поколінь кобзарів, належних до різних мистецьких шкіл. І тому не могли бути випадковими. «Слухаючи кобзаря, — пише мемуарист, — люд німів, як камінь,

а сльози у людей лились з очей, неначе струмки журкотіли з високих гір...» (Гримчак, М. 1992, с. 23). Такі високі оцінки не даються будь-кому.

На бандурі та лірі грав С. Пасюга. Він знав багато дум і старин, але на люди виносив лише «Плач невольниці», «Три брати Озовські», «Іван Конівченко». Ф. Колесса відзначав його гарний баритон, спів і гру, що мали артистичну цілість.

Степану Артемовичу дісталися найвищі оцінки кобзарів і музикантів. Його учень Євген Мовчан писав: «Такого кобзаря, як Пасюга, ніколи не було й не буде. Голосу його не було краю й кінця. Він знав майже всі думи, співав величезну кількість народних пісень. А що вже грав на кобзі, то про це й говорити нема чого» (Жеплинський, Б. М. & Ковальчук, Д. Б. 2011, с. 196). Його небуденний дар дочасно погасили 1933 р.

Про Ф. Грищенка (Холодного) знавці запевняють: у його виконавстві зійшлися найкращі риси кобзарського мистецтва XIX ст. Співочий репертуар Федора Федоровича охоплював кількасот пісень, понад 70 псалмів, вісім повнометражних дум. Ф. Грищенко (Холодний) мав надзвичайно експресивну манеру співу, дивовижно відточену техніку гри: його багатострунна бандура зачаровувала майже скрипковим тендітним звучанням. «Своїм духом грає та й годі, — захоплювались кобзарі» (Мішалов, В. 2013, с. 356), ревно вслуховуючись у майстерність один одного. Ф. Холодний був людиною власної гідності. При великому обдаруванні й шанобливому ставленні він не мав за що найняти поводаря, знайти притулок. На подив іншим, повторював, що радше воліє «тремтіти і мерзнути на холоді, мокнути під дощем, аби не звертатися по допомогу» (Мішалов, В., 2013, с. 356). Так і пристало до нього це наймення «холодний» подвоївши родинне ім'я (Мішалов, В. 2013, с. 356).

Не можна оминати увагою ще одного талановитого кобзаря, культурно-громадського діяча, педагога — Михайла Злобинця (псевдонім Домонтович).

Михайло Олександрович змалечку був залучений до одного з інтелігентних культурно-мистецьких осередків, які існували в с. Домонтове Золотоніського пов., Полтавської губ. (нині Золотоніський район, Черкаської обл.), вищу освіту здобув на математичному факультеті Університету св. Володимира¹. Все життя він присвятив учительській та громадсько-просвітницькій праці. 1917 р. М. Злобинець був делегований на Золотоніський повітовий з'їзд народної освіти, після якого в липні цього ж року відповідно до зборів Золотоніської шкільної ради його було обрано повітовим комісаром із питань народної освіти².

Він організував та очолив перший у Наддніпрянській Україні студентський ансамбль «зрячих» бандуристів, який у 1906 та 1907 рр. виступав

¹ Держархів м. Києва. Ф. 16. Спр. 1782. Арк. 12.

² ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 1908. Арк. 4 зв.

на Чернечій горі з нагоди вшанування пам'яті Великого Кобзаря. М. Злобинець є автором одного з трьох надрукованих до 1920-х рр. «Самонавчателю до гри на кобзі або бандурі» (у 2 ч., Одеса, 1913–1914 рр.).

10 березня 1928 р. арештували за те, що він «будучи антирадянським комісаром, працюючи у “Червоному Хресті”, ...використовував Червоний Хрест для антирадянської влади, зв'язуючись з контрреволюційним елементом»¹. Згодом, наприкінці березня, карну справу проти кобзаря було припинено, бо «у процесі слідства не було зібрано достатньо даних для передачі Злобинця М. О. під суд й зібрати такі немає можливості»². Проте 18 травня 1928 р. постановою особливої наради при колегії ОДПУ йому призначили покарання — позбавлення волі на три роки з перебуванням у концтаборі на о. Соловки. Після закінчення терміну покарання, 1931 р. він був виселений на три роки до Північного краю, де не полишав свою справу, за що в грудні 1933 р. вдруге був заарештований — уже на п'ять років. 20 вересня 1937 р. рішенням НКВС Північного краю М. О. Злобинця засудили до найвищої міри покарання — розстрілу³.

Постать М. Злобинця є невід'ємною частиною Розстріляного Відродження, що, базуючись на принципах і доктринах ХХ ст., водночас зверталося до проблем історичної пам'яті. Складна й суперечлива державотворчість в Україні була б неможлива без подібних об'єднавчих ланок, що давали змогу відчувати тяглість державницьких традицій, узагальнити та зв'язати Київську Русь, Гетьманщину, добу національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Подібний дослід провів М. Грушевський у ґрунтовній праці «Історія Русі-України», значення якої не в останню чергу полягає саме у поновленні історичних наративів української нації, відбудови цілісного, дієвого історичного архетипу, спираючись на який, можна формувати власну державу.

Висновки. Як свідчить історичний аналіз особистого шляху та творчості плеяди українських кобзарів, їхнє мистецтво, як галузь духовного життя, трималося на натхненні яскравих, громадсько активних особистостей. І в житті, й у творчості кожний мав власний життєпис, був пізнавальним та неповторним, рядовим розгалуженого кобзарського цеху і творчою індивідуальністю.

Історична ретроспектива українського кобзарства доводить, що як соціокультурний феномен воно не лише стало надбанням національної культури, але й посіло чільне місце серед історико-культурних типів європейської культури. Духовний пріоритет кобзарської справи завжди був панівним і ставився вище від виконавського ремесла. Добре розуміли це не тільки

¹ Держархів Черкаської обл. Ф. Р-5625. Оп. 1. Спр. 1908. Арк. 1.

² Держархів Черкаської обл. Ф. Р-5625. Оп. 1. Спр. 1908. Арк. 1.

³ Держархів Черкаської обл. Ф. Р-5625. Оп. 1. Спр. 1908. Арк. 11.

народні співці, але й суспільство, яке завжди високо цінувало і шанувало кобзарство як свою еліту.

З огляду на згадане, трагедія українського кобзарства у ХХ ст. полягала у неможливості використання його в масовій культурі Радянського Союзу, оскільки саме існування кобзарського мистецтва апелювало до ідеї української окремішності. Водночас однією з ідеологічних доктрин цього періоду було створення нової наднаціональної спільноти — радянського народу. Однак після низки репресій 1920–1930-х рр. образ кобзаря в радянському архетипі розглядався через призму класової боротьби та був позбавлений національного забарвлення. Така зміна в сутностних оцінках кобзарства свідчить про те, що радянські ідеологи усвідомлювали дієвість і силу цього феномену. Тому перспективними можуть бути дослідження українського кобзарства в царині як історичних, так і антропологічних дисциплін.

Белебеха, І. О. 1999. *Українська еліта*. Харків.

Гримчак, М. 1992. *Виконавці українських дум*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/Xn8dWUg>

Жеплинський, Б. М. & Ковальчук, Д. Б. 2011. *Українські кобзарі, бандуристи, лірники*. Львів: Галицька видавнича спілка.

Лабінський, М. Г. & Мурза, В. С. [упор.]. 1992. *Митці України*. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

Лавров, Ф. 1980. *Кобзарі. Нариси з історії кобзарства України*. Київ: Мистецтво.

Лисенко, М. В. 1955. *Народні музичні інструменти на Україні*. Київ.

Лысенко, М. 1874. *Кобзарь Остап Вересай: его музыка и исполняемые им народные песни*. Киев: В унив. тип.

Марчук, Н. 2011. *Україна в творчості зарубіжних письменників*. Київ: Український письменник.

Міхновський, М. 2007. *Самостійна Україна. Справа української інтелігенції*. Київ: МАУП.

Мішалов, В. Ю. 2013. *Харківська бандура — Культурологічно-мистецькі аспекти генези і розвитку виконавства на українському народному інструменті*. Харків: Савчук.

Силка, О. З. & Синявська, Л. І. 2017. *Бандури пісня недоспівана...або суспільний виклик Михайла Злобинця*. Черкаси: Гордієнко.

Степанович, Є. П. 2003. *Вересай (Лобза) Остап Микитович. Енциклопедія історії України*. Т. 1: А–В. Київ: Наукова думка. С. 480–481.

Хоткевич, Г. М. 2004. *Підручник гри на бандурі*. Харків: Глас.

Хоткевич, Г. М. 2007. *Твори для харківської бандури*. Торонто; Сідней; Харків: Ексклюзив.

Хоткевич, Г. М. 2009. *Бандура та її репертуар*. Торонто.

Хоткевич Г. М. 2012. *Музичні інструменти українського народу*. Харків: Савчук.

Черкаський, Л. М. 2003. *Українські народні музичні інструменти*. Київ: Техніка.

Черемський, К. П. 1999. *Повернення традиції*. Харків.

Черемський, К. П. 2002. *Шлях звичаю*. Харків: Глас.

Черемський, К. П. 2008. *Традиційне співоцтво*. Харків: Атос.

Черемський, К. П. 2016. *Простір і перспектива традиційної бандури*. Харків: Савчук.

- Belebekha, I. O. 1999. *Ukrainska elita [Ukrainian Elite]*. Kharkiv. [in Ukrainian]
- Hrymchak, M. 1992. *Vykonavtsi ukrayins'kykh dum [Ukrainian Folk Songs Performers]*. [Online]. Available at: <https://cutt.ly/Xn8dWUr> [in Ukrainian]
- Zheplyns'kyy, B. M. & Koval'chuk, D. B. 2011. *Ukrayins'ki kobzari, bandurysty, lirnyky [Ukrainian Kobzars and Bandura's Players]*. Lviv: Halytska vydavnycha spilka [in Ukrainian]
- Labynskyi, M. H. & Murza, V. S. [upor.]. 1992. *Myttsi Ukrainy [The Artists of Ukraine]*. Kyiv: «Ukrainska entsyklopediia» im. M. P. Bazhana [in Ukrainian]
- Lavrov, F. 1980. *Kobzari. Narysy yz ystoriy kobzarstva Ukrayny [Kobzars. History of Ukrainian Kobzars]*. Kyiv, Mystetstvo. [in Ukrainian]
- Lysenko, M. V. 1955. *Narodni muzychni instrumenty na Ukraine [Folk Musical Instruments in Ukraine]*. Kyiv. [in Ukrainian]
- Lysenko, M. 1874. *Kobzar' Ostap Veresaj: ego muzyka i ispolnjaemye im narodnye pesni. [Kobzar Ostap Veresay, His Music and Songs]*. Kiev : V univ. tip. [in Russian]
- Marchuk N. 2011. *Ukraina v tvorchosti zarubiznykh pysmennykiv [Ukraine in the Literature of Foreign Writers]*. Kyiv: Ukrainskyi pysmennyk. [in Ukrainian]
- Mikhnovskyy, M. 2007. *Samostiyna Ukrayina. Sprava ukrayins'koyi intelihentsii [Independent Ukraine: Case of Ukrainian Intellectuals]*. Kyiv: MAUP. [in Ukrainian]
- Myshalov, V. U. 2013. *Khar'kovskaya Bandura — Kul'turolohychno-mystetsky aspekt genezy ta rozvytky vykonavstva na ukraynskomy narodnomy instrumenti [Kharkiv's Bandura: Cultural and Art Aspects of Emergence and Development of the Ukrainian folk Instruments Playing]*. Kharkiv: Savchuk. [in Russian]
- Sylka, O. Z. & Synyavska, L. Y. 2017. *Bandury pesnya nedospivana ... abo suspil'nyy vyklyk Mykhayla Zlobynetsya [An Interrupted Song of Bandura ... or Social Challenge of Mychailo Zlobynets]*. Cherkasy: Hordiienko. [in Ukrainian]
- Stepanovych, YE. P. 2003. Veresay (Lobza) Ostap Mykytovych [Veresay (Lobza) Ostap Mykytovych]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny*. T. 1: A–V. Kyiv: Naukova dumka. S. 480–481. [in Ukrainian]
- Khotkevych, H. M. 2004. *Pidruchnyk hry na banduri [Bandura's Manual]*. Kharkiv: Hlas. [in Ukrainian]
- Khotkevych, H. M. 2007. *Tvory dlya kharkivs'koyi bandury [Compositions for Kharkiv Bandura]*. Toronto; Sidnei; Kharkiv: Ekskliuzyv. [in Ukrainian]
- Khotkevych, H. M. 2009. *Bandura ta yi repertuar [Bandura and Its Repertoire]*. Toronto. [in Ukrainian]
- Khotkevych H. M. 2012. *Muzychni instrumenty ukrayins'koho narodu [Ukrainian Folk Musical Instruments]*. Kharkiv: Savchuk. [in Ukrainian]
- Cherkas'kyy, L. M. 2003. *Ukrayins'ki narodni muzychni instrumenty [Ukrainian Folk Musical Instruments]*. Kyiv: Tekhnika. [in Ukrainian]
- Cherems'kyy, K. P. 1999. *Povernennya tradytsiyi [Return of Tradition]*. Kharkiv. [in Ukrainian]
- Cherems'kyy, K. P. 2002. *Shlyakh zvychayu [Way of Tradition]*. Kharkiv: Hlas. [in Ukrainian]
- Cherems'kyy, K. P. 2008. *Tradytsiynе spivostvo [Traditional Singers]*. Kharkiv: Atos. [in Ukrainian]
- Cherems'kyy, K. P. 2016. *Prostir ta perspektyva tradytsiynoi bandury [Space and Future of Traditional Bandura]*. Kharkiv: Savchuk. [in Ukrainian]